

دانشکدهٔ زبان و ادبیات
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه برای دریافت درجه‌ی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی

بررسی صور خیال در قصاید وصال شیرازی

استاد راهنما:

دکتر سید محمود الهام بخش

استاد مشاور:

دکتر محمدرضا نجاریان

پژوهش و نگارش:

شهین محمودی

بهار ۱۳۸۹

شاگرد تو می باشم گر کودن و کژپوزم
تا زآن لب خندانت یک خنده بیاموزم
ای چشمه ی آگاهی، شاگرد نمی خواهی؟
چه حيله کنم تا من خود را به تو در دوزم؟

تقديم به استاد فرهيخته، آزاداندیش و گرانقدرم

جناب آقای دکتر اسماعیل نرماشیری

و تمامی فرهیختگان و آزاداندیشان ایران زمین

قدردانی و تشکر

سپاس خداوند را که به وسیله قلم به انسان آموخت.

هم اینک که به یاری ایزد تعالی ، موفق به انجام این رساله گردیده‌ام برخود لازم می‌دانم از استادان ارجمند، آقای دکتر سید محمود الهام‌بخش، استاد راهنمای این رساله و آقای دکتر محمدرضا نجاریان، مشاور این پایان‌نامه که مرا در انجام این کار یاری نمودند، تشکر کنم و مراتب ارادت خویش را بدان بزرگواران که با خوشرویی، خوشخویی و مهربانی در این مسیر همراهیم کردند ابراز نمایم.

برترین فضیلت وجودی این دو ارجمند که باعث می‌شد نگارنده با آرامش خاطر و آسایش خیال به نگارش رساله‌ی موجود بپردازد، مهربانی و گشاده‌رویشان بود که روح آدمی را به کرنش و خشوع در محضرشان وامیداشت؛ به قول خواجه‌ی شیراز، حضرت حافظ:

عبوس زهد به وجه خمار ننشیند مرید خرقه‌ی دردی‌کشان خوشخویم

همچنین از استاد ارجمند، آقای دکتر یدالله جلالی پندری که روش تحقیق و نحوه‌ی تدوین پایان‌نامه را از محضرشان فرا گرفتم کمال قدردانی و تشکر را دارم.

و همینطور از خانم حمیده مطهری‌نیا و خانم ستاره صابر که زحمات نگارنده را با صبر و حوصله تحمل نموده تقدیر و تشکر می‌کنم. و همینطور از خانم طاهری که زحمت تایپ و حروفچینی این رساله را برعهده داشتند سپاسگزارم.

و در پایان از خانواده‌ی محترم و دوستان عزیزم که در مسیر این پژوهش یاری‌رسان و انگیزه‌بخش اینجانب بودند نهایت قدردانی و تشکر را دارم.

چکیده

قصیده نخستین نوع شعری است که به تقلید از ادبیات عربی وارد ادبیات فارسی شده است. شاعران قصیده سرای پارسی زبان، قصیده را به تقلید از شاعران عرب مانند ابونواس، ابوتمام و متنبی می‌سرودند. قالب قصیده به مرور زمان و با تغییرات بسیار، مراحل کمال را پیمود. قصاید فارسی در ابتدا مبتنی بر وحدت موضوع بودند، اما به تدریج و با از رونق افتادن قصیده در دوره-های صفوی و تیموری و رواج غزل، این وحدت موضوع در قصیده کمرنگ‌تر شد. موضوع اصلی قصیده مدح بود اما به تدریج مضامین دیگری از قبیل تعلیم، عرفان، طنز و ... نیز در آن وارد شد. پس از دوران فترتی که در فاصله‌ی زمانی حکومت‌های صفوی و قاجاریه به‌وجود آمد برخی از شاعران فارسی‌زبان تصمیم به احیای شعر فارسی گرفتند و مصمم شدند که جهت رسیدن به این هدف به شیوه‌ی شاعران قدیم عمل کنند؛ بنابراین نهضتی را بنیان نهادند که به «نهضت بازگشت» مشهور شد.

میرزا شفیق وصال شیرازی (۱۱۹۲ هـ. ق) نیز یکی از بزرگترین شاعران این نهضت ادبی است. وصال نیز مانند دیگر شاعران سبک بازگشت مبنای کارش بر تقلید و نظیره‌سرایی از پیشینیان بود. وی قصاید خود را به تقلید از فرخی، خاقانی و منوچهری سروده است. قصاید وصال شامل موضوعاتی مانند تعلیم، عرفان، منقبت اولیا و انبیاء، شکوی، مفاخره، رثاء، تهنیت، طنز و مدح است. در این میان مدح مضمون بیش از نیمی از قصاید وی را تشکیل می‌دهد؛ و در این اشعار مدح پادشاهان، وزیران و شاهزادگان قاجاری نمود خاصی دارد. از صنایع ادبی که در شعر وی کاربرد فراوان دارند می‌توان به تشبیه، مجاز، استعاره و کنایه اشاره کرد، که در این پژوهش به بررسی میزان بسامد صنایع مذکور در شعر وی پرداخته شده است. تا جایگاه او در میان قصیده‌سرایان دوره‌ی بازگشت مشخص شود و بر اساس بسامد صورخیال و آرایه‌های مذکور مشخص شود که قصاید وی تا چه اندازه به سبک خراسانی یا به سبک عراقی نزدیکی یافته است.

کلمات کلیدی: وصال شیرازی، صورخیال، قصیده، دوره‌ی بازگشت ادبی.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
چکیده	
پیشگفتار.....	ح
فصل اول: مبادی تحقیق	
۱-۱- شرح پایان نامه.....	۲
۲-۱- سابقه تحقیق.....	۲
۳-۱- سؤالات پژوهشی.....	۳
۴-۱- روش تحقیق.....	۳
فصل دوم: وصال شیرازی و بررسی انواع قصیده در دیوان وی	
۱-۲- مختصری در احوالات وصال شیرازی.....	۵
۲-۲- تعریف قصیده.....	۶
۳-۲- اجزای قصیده.....	۸
۱-۳-۲- مطلع.....	۹
۲-۳-۲- تغزل، نسیب و تشبیب.....	۱۲
۱-۲-۳-۲- تفاوت تغزل و نسیب با تشبیب.....	۱۳
۲-۲-۳-۲- دلایل سرودن تغزلات و تشبیحات در ابتدای قصاید.....	۱۸
۳-۲-۳-۲- قصیده‌ی مقتضب یا محدود.....	۲۱
۴-۲-۳-۲- تشبیب در قالب لغز یا چیستان.....	۲۲
۳-۳-۲- تخلص.....	۲۳
۴-۳-۲- مدح (بدنه‌ی اصلی قصیده).....	۲۶
۵-۳-۲- تأبید یا شریطه.....	۲۹
۶-۳-۲- مقطع.....	۳۳
۷-۳-۲- بیت‌القصیده.....	۳۳

- ۳۴-۲-۴- انواع قصیده از لحاظ مضمون و درونمایه.....
- ۳۵-۲-۴-۱- قصاید تعلیمی.....
- ۴۰-۲-۴-۲- قصاید دینی.....
- ۴۲-۲-۴-۳- مرثیه.....
- ۴۴-۲-۴-۳-۱- رثاء تشریفاتی و رسمی.....
- ۴۶-۲-۴-۳-۲- رثاء شخصی و خانوادگی.....
- ۴۶-۲-۴-۳-۳- رثاء شعرا درباره دوستان و شاعران دیگر.....
- ۴۷-۲-۴-۳-۴- رثاء مذهبی.....
- ۴۹-۲-۴-۴- تهنیت.....
- ۵۰-۲-۴-۵- بئالشکوی.....
- ۵۳-۲-۴-۶- قصاید وصفی.....
- ۵۴-۲-۴-۷- حبسیه.....
- ۵۵-۲-۴-۸- خمربیه.....
- ۵۷-۲-۴-۹- طنز، هجو و هزل.....
- ۶۱-۲-۴-۹-۱- شیوه‌های طنز در شعر وصال.....
- ۶۱-۲-۴-۹-۲- بزرگ‌نمایی.....
- ۶۳-۲-۴-۹-۳- کوچک کردن.....
- ۶۳-۲-۴-۹-۴- مقایسه کردن.....
- ۶۴-۲-۴-۹-۵- معکوس جلوه دادن.....
- ۶۵-۲-۴-۹-۶- دیوانه‌نمایی.....
- ۶۶-۲-۴-۹-۷- هجو.....
- ۷۰-۲-۴-۱۰- شهرآشوب.....

فصل سوم: سیر تحول قصیده از ابتدا تا دوران بازگشت و بررسی ویژگی‌های آن در

ادوار مختلف ادبی

- ۷۴..... ۱-۳ سیر تحول قصیده
- ۷۵..... ۲-۳- تقسیم بندی ادوار ادبی
- ۷۶..... ۱-۲-۳- دوره قبل از مغول
- ۷۷..... ۲-۲-۳- دوره ی سامانیان
- ۷۸..... ۳-۲-۳- دوران غزنویان
- ۸۱..... ۴-۲-۳- دوره ی سلجوقیان
- ۸۳..... ۱-۴-۲-۳- تأثیر لفظی و معنوی ادبیات عرب
- ۸۴..... ۲-۴-۲-۳- تأثیر معارف و علوم در شعر و ادب
- ۸۴..... ۳-۴-۲-۳- لفاظی و تکلفات ادبی
- ۸۵..... ۴-۴-۲-۳- شیوع صنایع بدیعی
- ۸۵..... ۵-۴-۲-۳- رواج موضوعات اخلاقی و عرفانی
- ۸۷..... ۶-۴-۲-۳- ضعف احساسات ملی و غلبه ی احساسات مذهبی
- ۸۸..... ۷-۴-۲-۳- سبک خاص خاقانی
- ۸۹..... ۵-۲-۳- تفاوت های شعر عصر غزنوی با سلجوقی
- ۹۰..... ۶-۲-۳- قصیده در دوران مغول
- ۹۲..... ۱-۶-۲-۳- دوره ی تیموریان
- ۹۴..... ۷-۲-۳- دوره ی صفویان
- ۹۸..... ۸-۲-۳- دوره ی قاجاریه
- ۱۰۱..... ۱-۸-۲-۳- عوامل ترقی ادبیات در دوره ی قاجاریه
- ۱۰۲..... ۲-۸-۲-۳- ویژگی های سبک بازگشت و قصاید بازگشتی
- ۱۰۳..... ۱-۲-۸-۲-۳- انجمن اول بازگشت (انجمن ادبی اصفهان)
- ۱۰۵..... ۲-۲-۸-۲-۳- انجمن دوم بازگشت (انجمن نشاط)
- ۱۰۵..... ۳-۲-۸-۲-۳- انجمن سوم بازگشت (انجمن خاقان)
- ۱۰۷..... ۳-۸-۲-۳- مقایسه ی شعر درباری و شعر عوام (حراره و تصنیف)

- ۱۰۸.....۴-۸-۲-۳- شاعران انتقالی مکتب بازگشت
- ۱۰۸.....۵-۸-۲-۳- ویژگی‌های قصیده در مکتب بازگشت
- ۱۰۸.....۱-۵-۸-۲-۳- از نظر زبان
- ۱۱۰.....۲-۵-۸-۲-۳- از نظر فکر و اندیشه
- ۱۱۱.....۳-۵-۸-۲-۳- از نظر ادبی

فصل چهارم: بررسی انواع صور خیال در قصاید وصال شیرازی

- ۱۱۴.....۱-۴- صورخیال و اهمیت آن در زبان فارسی
- ۱۱۵.....۱-۱-۴- تشبیه
- ۱۱۵.....۲-۴- ۱-انواع تشبیه از لحاظ ذکر یا عدم ذکر وجه شبه و ادات تشبیه
- ۱۱۶.....۱-۱-۲-۴- تشبیه مفصل
- ۱۱۷.....۱-۲-۲-۴- تشبیه مجمل
- ۱۱۸.....۱-۳-۲-۴- تشبیه مؤکد
- ۱۱۹.....۱-۴-۲-۴- تشبیه مرسل
- ۱۲۱.....۱-۵-۲-۴- تشبیه بلیغ
- ۱۲۳.....۱-۶-۲-۴- تشبیه تمثیل
- ۱۲۴.....۳-۴- تشبیه از جهت حسی و عقلی بودن طرفین تشبیه
- ۱۲۴.....۱-۳-۴- هر دو طرف تشبیه حسی
- ۱۲۵.....۲-۳-۴- مشبه عقلی و مشبه به حسی
- ۱۲۶.....۳-۳-۴- مشبه حسی و مشبه به عقلی
- ۱۲۷.....۴-۳-۴- هر دو طرف تشبیه عقلی
- ۱۲۸.....۵-۳-۴- تشبیه خیالی و وهمی
- ۱۲۸.....۱-۵-۳-۴- تشبیه خیالی
- ۱۲۹.....۲-۵-۳-۴- تشبیه وهمی
- ۱۳۰.....۴-۴- ساختمان تشبیه در شعر وصال

- ۱۳۰..... ۴-۴-۱- تشبیه مفرد به مفرد.....
- ۱۳۱..... ۴-۴-۲- تشبیه مفرد به مقید.....
- ۱۳۲..... ۴-۴-۳- تشبیه مقید به مفرد.....
- ۱۳۳..... ۴-۴-۴- تشبیه مقید به مقید.....
- ۱۳۴..... ۴-۴-۵- تشبیه مرکب به مرکب.....
- ۱۳۵..... ۴-۵-۵- انواع تشبیه از نظر شکل در اشعار وصال.....
- ۱۳۵..... ۴-۵-۱- تشبیه ملفوف.....
- ۱۳۶..... ۴-۵-۲- تشبیه مفروق.....
- ۱۳۷..... ۴-۵-۳- تشبیه تسویه.....
- ۱۳۷..... ۴-۵-۴- تشبیه جمع.....
- ۱۳۸..... ۴-۵-۵- تشبیه مضمَر.....
- ۱۳۹..... ۴-۵-۶- تشبیه مشروط.....
- ۱۳۹..... ۴-۵-۷- تشبیه تفضیل.....
- ۱۴۱..... ۴-۶-۶- وجه شبه دوگانه یا صنعت استخدام.....
- ۱۴۱..... ۴-۷-۷- زاویه‌ی تشبیه در شعر وصال.....
- ۱۴۲..... ۴-۸-۸- استعاره.....
- ۱۴۳..... ۴-۸-۱-۱- ارکان و پایه‌های استعاره.....
- ۱۴۴..... ۴-۸-۲- انواع استعاره از جهت ساختار.....
- ۱۴۴..... ۴-۸-۲-۱- استعاره‌ی مصرحه (آشکار).....
- ۱۴۴..... ۴-۸-۲-۲- استعاره‌ی مصرحه‌ی مجرده.....
- ۱۴۶..... ۴-۸-۲-۳- استعاره‌ی مصرحه‌ی مرشحه.....
- ۱۴۸..... ۴-۸-۲-۴- استعاره‌ی مصرحه‌ی مطلقه.....
- ۱۴۹..... ۴-۸-۳- استعاره مکنیه (پوشیده).....
- ۱۵۳..... ۴-۸-۴- انواع استعاره از جهت مستعار.....

- ۱۵۴..... ۱-۴-۸-۴- استعاره‌ی اصلیه
- ۱۵۶..... ۹-۴- تشخیص (Personification)
- ۱۶۲..... ۱۰-۴- استعاره‌ی مرکب
- ۱۶۳..... ۱۱-۴- مجاز
- ۱۶۵..... ۱-۱۱-۴- مجاز به علاقه‌ی کلیت و جزئیت
- ۱۶۵..... ۲-۱۱-۴- علاقه‌ی حال و محل یا ظرف و مظهر
- ۱۶۶..... ۳-۱۱-۴- مجاز به علاقه‌ی سببیت یا علت و معلولی
- ۱۶۷..... ۴-۱۱-۴- مجاز به علاقه‌ی عموم و خصوص
- ۱۶۷..... ۵-۱۱-۴- مجاز به علاقه‌ی ماکان و مایکون
- ۱۶۷..... ۶-۱۱-۴- مجاز به علاقه‌ی جنس
- ۱۶۸..... ۱۲-۴- کنایه
- ۱۶۹..... ۱-۱۲-۴- انواع کنایه به لحاظ مکنی عنه
- ۱۶۹..... ۱-۱-۱۲-۴- کنایه از فعل یا مصدر
- ۱۷۱..... ۲-۱-۱۲-۴- کنایه از صفت
- ۱۷۲..... ۳-۱-۱۲-۴- کنایه از موصوف
- ۱۷۳..... ۲-۱۲-۴- انواع کنایه به لحاظ وضوح و خفا
- ۱۷۳..... ۱-۲-۱۲-۴- ایماء
- ۱۷۷..... ۲-۲-۱۲-۴- تلویح
- ۱۷۷..... ۳-۲-۱۲-۴- رمز
- ۱۷۸..... ۴-۲-۱۲-۴- تعریض
- ۱۸۰..... ۱۳-۴- صورتهای خیالی غیربیانی (بدیعی)
- ۱۸۰..... ۱-۱۳-۴- اغراق، تبلیغ و غلو
- ۱۸۵..... ۲-۱۳-۴- متناقض نما (پارادوکس)
- ۱۸۶..... ۳-۱۳-۴- تناسب (مراعات نظیر)

۱۸۸.....۴-۱۳-۴- ایهام تناسب

۱۹۱.....۵-۱۳-۴- حسن تعلیل

۱۹۳.....۶-۱۳-۴- تجاهل العارف

۱۹۴.....۷-۱۳-۴- ارسال المثل

۱۹۵.....۸-۱۳-۴- تلمیح

فصل پنجم: نتیجه گیری

۲۰۰.....۱-۵- نتیجه گیری

۲۰۳.....منابع و مأخذ

پیشگفتار:

رساله‌ی پیش رو، حاصل بررسی‌ها و مطالعات و مراجعاتی است که از تیرماه ۱۳۸۸ آغاز شد و تاچندی پیش ادامه داشت. نگارنده برای تدوین این پایان‌نامه و بررسی صورخیال قصاید وصال شیرازی از کتب مختلفی بهره گرفته که در زمره‌ی منابع کار به شمار می‌آیند؛ البته علاوه بر این منابع اعلام شده کتب دیگری نیز در این زمینه مورد مطالعه قرار گرفته‌اند که از مطالب آن‌ها در این رساله استفاده نشده است.

در انجام این کار، اولین مشکلی که وجود داشت عدم دسترسی نگارنده به متن صحیح کتاب موردنظر بود. در موارد بسیاری غلط‌های نگارشی، افتادگی کلمات، رعایت نکردن استاندارد بین حروف و حتی در برخی موارد غلط املائی هم به چشم می‌خورد و این مسأله باعث می‌شد که معنی بعضی ابیات مفهوم نشود و حتی گاه پیش می‌آمد که می‌بایست با حدس و گمان کلمه‌ای را در بیتی جای داد تا بتوان مفهومی برای بیت شعر پیدا کرد. علی‌رغم همه‌ی این مشکلات، کار فیش‌برداری شروع شد و طی چهار الی پنج ماه به اتمام رسید، پس از آن فیش‌ها دسته‌بندی شد و در نهایت فصل‌ها به نگارش رسید.

پژوهش حاضر در پنج فصل تنظیم گردیده که فصل اول با عنوان مبادی تحقیق شامل بررسی شرح پایان‌نامه، پیشینه تحقیق، سؤالات پژوهشی و روش تحقیق است. فصل دوم نیز با عنوان وصال شیرازی و بررسی انواع قصیده در دیوان وی شامل تعریف قصیده، اجزای سازنده‌ی آن، انواع قصیده در ادبیات فارسی و در شعر وصال است. پس از آن نیز در فصل سوم با عنوان سیر تحول قصیده از ابتدا تا دوران بازگشت و بررسی ویژگی‌های آن در ادوار مختلف ادبی به بررسی پیدایش قصیده، منشأ و مبدأ آن و تحولات و ویژگی‌های آن در دوره‌های مختلف ادبی، تا عصر نهضت بازگشت پرداخته شده است. فصل چهارم نیز با عنوان بررسی انواع صور خیال در قصاید وصال شیرازی به بررسی تحلیل انواع صنعت‌های بیانی و بعضاً بدیعی در شعر او پرداخته شده است تا جایگاه خطیر وی از لحاظ هنرمندی و مهارت در قصیده‌سرایی تبیین گردد. فصل پنجم نیز با عنوان نتیجه‌گیری در بردارنده نتایج حاصل از چهار فصل مزبور است. لازم به ذکر است که در

نگارش هر فصل دقت و وسواس بسیاری به کار رفته است، به طوری که تک تک موارد و مطالب مندرج در رساله، توسط استادان محترم راهنما و مشاور به دقت مطالعه شده و چندین و چند بار غلط‌گیری و اصلاح شده است؛ با این وجود بعید نیست که سهو و اشتباهی در مطالب این پایان نامه وجود داشته باشد که امید است با راهنمایی‌های صاحب‌نظران، بویژه هیأت داوران جلسهی دفاع پایان‌نامه برطرف شود.

شهین محمودی

خردادماه ۱۳۸۹

فصل اول

مبادی تحقیق

۱-۱- شرح پایان نامه

میرزا شفیع شیرازی معروف به میرزا کوچک و متخلص به وصال (۱۲۶۲ - ۱۱۹۲ هـ.ق.) که از شاعران بزرگ دوره بازگشت ادبی است که در شیراز چشم به جهان گشود. کلیات دیوان وی مشتمل بر تعداد زیادی قصیده، مثنوی، غزل و رباعی است. شعر وی سرشار از صناعات ادبی و نکات بلاغی است که شامل صنایع لفظی، معنوی و فنون چهارگانه علم بیان (تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه) می‌شود. در این پایان‌نامه ضمن بررسی صورخیال در قصاید وی، جایگاه او در میان قصیده سرایان بزرگ شعر دوره بازگشت مشخص می‌شود و بر اساس بسامد صورخیال و آرایه‌های مذکور مشخص خواهد شد که قصاید وی تا چه اندازه به قصاید سبک خراسانی یا به سبک عراقی نزدیکی یافته است.

هدف از اجرای این تحقیق آشنایی کلی با ویژگی‌های شعر دوره بازگشت و شناخت سبک شعر وصال در قصاید وی به عنوان یکی از شعرای بزرگ این دوره و همچنین پژوهش در زمینه کاربرد فنون ادبی در قصاید اوست تا ویژگی‌های صورخیال و بسامد آن در شعر وی تبیین گردد. نتایج این تحقیق می‌تواند برای ادبیات و پژوهشندگان متون نظم فارسی و فنون ادبی سودمند باشد و درباره شعر فارسی دوره بازگشت و ویژگی‌های آن اطلاعات سودمندی در اختیار محققان تاریخ ادبیات و دستور زبان قرار دهد.

۱-۲- سابقه‌ی تحقیق

قدیمی‌ترین منبعی که در آن ذکری از وصال شده «مجمع‌الفصحاء» از رضاقلی خان هدایت، (۱۲۸۴) است که در آن درباره خط نیکوی وصال و کمالات روحانی وی سخن گفته شده و تعداد ابیات دیوان این شاعر را بیش از پانزده هزار ذکر کرده است. آربن‌پور در کتاب «از صبا تا نیما» (۱۳۵۰) او را از بزرگترین شعرای عهد فتحعلیشاه و محمدشاه به شمار می‌آورد و او را شاگرد میرزا ابوالقاسم سکوت، از عرفای نامی می‌داند. و حمیدی شیرازی در کتاب «شعر در عصر قاجار» (۱۳۶۴) او را از خطاطان معرفی می‌کند و می‌گوید که وی در ابتدای شاعری «مهجور» تخلص

می کرده؛ اما با اشاره مرشد خود، یعنی میرزای سکوت تخلص «وصال» را برمی‌گزیند. همچنین مختصری درباره‌ی اخلاق وصال، آثار منظوم وی و سبک سخن‌سرایی او سخن گفته است.

همچنین پایان نامه کارشناسی ارشد از احمد جمشیدی در دانشگاه یزد با عنوان «بررسی صور خیال در غزل‌های وصال شیرازی» (۱۳۸۷) به معرفی وصال شیرازی و آثار وی و همچنین ویژگی‌های سبکی غزلیات او و مقایسه آن‌ها با غزلیات حافظ و سعدی پرداخته است؛ اما تاکنون درباره‌ی صور خیال قصاید این شاعر و جایگاه او در میان قصیده‌سرایان دوره بازگشت، پژوهشی صورت نگرفته است.

۱-۳- سوالات پژوهشی

- ۱- جایگاه وصال شیرازی در میان قصیده‌سرایان دوره بازگشت ادبی چگونه است؟
- ۲- وضعیت آرایه‌های ادبی در قصاید وصال شیرازی چگونه است؟
- ۳- فنون بلاغی ایجادکننده صور خیال در قصاید وصال شیرازی چه ویژگی‌هایی دارد؟

۱-۴- روش تحقیق

این تحقیق از نوع بنیادی و روش بررسی آن تحلیلی - توصیفی است که به شیوه کتابخانه-ای صورت می‌گیرد. بدین ترتیب که نخست به مطالعه و یادداشت‌برداری از منابع مربوط به صور خیال پرداخته می‌شود. سپس با مراجعه به قصاید وصال و استخراج شواهد موردنظر، تنظیم یادداشتها براساس مباحث بیانی صورت می‌گیرد و پس از تحلیل اطلاعات به دست آمده به نگارش فصل‌ها پرداخته می‌شود.

فصل دوم:

وصال شیرازی و بررسی انواع قصیده در دیوان وی

۱-۲- مختصری در احوالات وصال شیرازی

میرزا شفیع وصال شیرازی معرف به «میرزا کوچک» و متخلص به «وصال» یکی از بزرگترین شاعران عهد فتحعلی‌شاه، محمدشاه قاجار است. وی در سال ۱۱۹۲ هـ. ق در شیراز به دنیا آمد. علوم متداول زمان خود را نزد دانشمندان عصر فراگرفت. تخلص شعری وی در ابتدا «مهجور» بود. وصال در اواخر عمر نابینا شد و در سال ۱۲۶۲ هـ. ق در سن هفتاد سالگی درگذشت.^۱

رضاقلی خان هدایت درباره‌ی وی نوشته است که: پدرش از اشراف شهر شیراز و عمویش مرید آقامحمدهاشم تبریزی بوده است. او صحبت عرفای زمان خود را طالب بود. چند تن از این طایفه را دیده و عاقبت ارادت حاج میرزا ابوالقاسم شیرازی را برگزید. وی صاحب کمالاتی چند است: اولاً جامعیت فنون علم و حکمت ادبی و عربی، دیگر صدا و سیمای زیبا، دیگر مکارم اخلاق و برخوردار از علوم انفس و آفاق و سرانجام سلیقه‌ی مستقیم و طبع سلیم. وی در ادامه می‌گوید: «الحق سالهاست که در مملکت ایران چنین وجود شریفی که مجموعه‌ی کمالات صوری و معنوی باشد از کتم عدم به عرصه‌ی وجود نخرامیده است.»^۲

مؤلف کتاب «خاندان وصال» درباره‌ی وی نوشته است: «از پیروان سلسله‌ی ذهبیه به شمار رفته است. دور نیست که مجالست با عمویش - که از مشایخ ذهبیه بوده - وی را مایل بدین سلسله کرده باشد. پیر طریقت و مراد و دستگیر وصال، میرزا ابوالقاسم سکوت بوده است و از مشایخ بزرگان سلسله‌ی ذهبیه به شمار رفته است. گویند سرزبان را بزرگترین شرها می‌دانست و جز به هنگام ضرورت سخن نمی‌گفت و از این‌روست که او را سکوت نام داده‌اند. از کرامات سکوت در خاندان وصال سخنها می‌گویند.»^۳

درباره‌ی گرایش میرزای سکوت، مرشد و مراد وصال، دکتر زرین‌کوب معتقد است: «وی ظاهراً به سلسله‌ی خاصی مربوط نبود با آنکه به نعمت اللهیه اظهار علاقه می‌کرد، خودش به سلسله‌ی نوربخشیه منسوب می‌شد و به تعبیر صوفیه، او یسی بود و داعیه‌ی ارشاد نداشت.»^۴

۱ - یحیی آرین‌پور، از صبا تا نیما، چ دوم، تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۵۱، جلد دوم، ص ۴۰.
۲ - رضاقلی خان هدایت، ریاض‌العارفین، به کوشش محمدعلی گرگانی، تهران: کتابفروشی محمودی، ۱۳۴۴، ص ۵۷۶.

۳ - ماهیار نوابی، خاندان وصال شیرازی، تهران: شرکت سهامی چاپ کتاب آذربایجان، ۱۳۳۵، ص ۱۴.

۴ - عبدالحسین زرین‌کوب، سیری در شعر فارسی، تهران: نوین، ۱۳۶۳، ص ۱۶۴.

وصال چون به خدمت میرزا ابوالقاسم سکوت رسید تخلص «مهجور» داشت. چون زمان هجرانش به سررسیده بود به اشاره‌ی وی «وصال» تخلص نمود.

وفات وصال در ماه رجب سال ۱۲۶۲ هـ. ق اتفاق افتاد. او را در حرم شاهچراغ، در جوار مزار مرشدی، میرزای سکوت به خاک سپردند.^۱

عمده‌ی هنر وصال در طرز غزل است و می‌توان او را از غزلسرایان خوب عصر خود محسوب داشت. در مثنوی نیز مهارت نشان داد. از آن جمله مثنوی موسوم به «بزم وصال» را در بحر متقارب سرود که شیوه‌ی فردوسی در آن آشکار است. همچنین مثنوی «شیرین و فرهاد» وحشی بافقی را تمام کرد و در نظم آن موفق بود. وی «اطواق الذهب» زمخشری را به فارسی ترجمه کرد. وصال با فضلا و عرفای زمان خود به خصوص قآنی روابط دوستی داشت. در غزل بیشتر از سعدی و حافظ پیروی کرده است.

خانواده‌ی وصال اهل علم و ادب و پسران او یعنی وقار، میرزا محمود حکیم، میرزا ابوالقاسم فرهنگ، داوری و یزدانی همگی اهل کمال، هنر و ادیب بوده‌اند.

وصال در سرودن شعر نیز مانند دیگر شاعران سبک بازگشت، بنای کارش بر تقلید و نظیره سرایی از پیشینیان بود و قصاید خود را به تقلید از فرخی، منوچهری، انوری، خاقانی و ناصرخسرو سروده است.

۲-۲- تعریف قصیده

قصیده در لغت یعنی «قصده شده» و در اصطلاح ادبی، به شعری قصیده می‌گویند که «بر بیش از پانزده یا بیست بیت مشتمل باشد و کلیّهی ابیات نیز در وزن و قافیه از بیت مصرع نخستین پیروی نمایند».^۲ در لغت‌نامه‌ی دهخدا نیز در معنای واژه‌ی «قصیده» اینگونه آمده است: «شعری است که شمار ابیات آن از هفت و گویند از ده تجاوز کند. جمع قصید، قصاید. چون ابیات مکرر شد و از پانزده و شانزده درگذشت آن را قصیده خوانند و هرچه از آن کمتر بود آن را قطعه

۱ - ماهیار نوابی، خاندان وصال شیرازی، ص ۱۵.

۲ - زین‌العابدین مؤتمن، تحول شعر فارسی، چاپ سوم، تهران: کتابخانه طهوری، ۱۳۵۵، ص ۷.

گویند، و در قصاید پارسی لازم است که بیت مطلع، مصرع باشد. یعنی قافیت هر دو مصرع در حروف و حرکات یکی باشند و آلا آن را قطعه خوانند هر چند از بیست بیت درگذرد.^۱

قصیده از ریشه‌ی «قصد» اشتقاق یافته و به معنای مقصود است «زیرا شاعر در این نوع شعر به مدح و موعظت و حکمت و تهنیت و تعزیت بزرگان قصد می‌کرده است».^۲

از آنجا که در قصیده موضوع خاصی مدنظر شاعر بوده است، آن را قصیده به معنای مقصود نامیده‌اند که از ریشه‌ی قصد «به معنی توجه و روی کردن به کسی یا چیزی است».^۳

واژه قصیده در اصل «فعلیل به معنی مفعول است و تاء آخر آن، علامت وحدت است. نظیر کلمات شعیره، ذبیحه، سفینه و امثال آن و چون قصید بدون تاء گویند، جنس عام مطلق آن مراد است».^۴

در اصطلاح ادبی، قصیده شعری است که دارای وزن و قافیه واحد باشد و مطلع آن بیتی مصرع باشد و درباره موضوع واحدی سروده شده باشد، مانند مدح پادشاهان، تبریک جشنها یا فتوحات و یا جنگها و ... همچنین می‌تواند در زمینه‌ی موضوع‌هایی مانند شکر و شکایت، فخر و حماسه، مرثیه و تعزیت، مسائل اخلاقی و دینی یا عرفانی باشد.

در قصیده تمام ابیات باید در وزن و قافیه و ردیف تابع بیت نخستین باشند. قصیده «دارای انواع معانی از وصف طبیعت و گزارش وصل و هجر گرفته تا مرثیه، هجو و مدح، حکمت و اخلاق و این‌همه معانی پریشان به فرمان قافیه و بر اثر وحدت شکل و وزن توانسته در کنار یکدیگر قرار گیرد و هیچکس از ناهمواری این معانی دلتنگ نگردد».^۵

تعداد ابیات قصیده عموماً بین سی تا پنجاه بیت است؛ اما این میزان همیشه رعایت نشده است و در متون ادبی قصایدی بسیار طولانی و گاهی مشتمل بر حتی سیصد بیت یا بیشتر یافت

۱ - علی‌اکبر دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷، ذیل واژه‌ی قصیده.

۲ - منصور رستگار فسایی، انواع شعر فارسی، شیراز: انتشارات نوید، ۱۳۷۲، ص ۵۱۳.

۳ - جلال‌الدین همایی، فنون بلاغت و صناعات ادبی، چاپ چهارم، تهران: هما، ۱۳۶۷، جلد اول، ص ۱۰۵.

۴ - همانجا.

۵ - محمدرضا شفیعی کدکنی، صورخیال در شعر فارسی، تهران: آگاه، ۱۳۵۸، ص ۳۸۰.

۶ - منصور رستگار فسایی، انواع شعر فارسی، ص ۵۱۳.